

PETER TAKÁČ

NOSTALGIA ZA BUDÚCNOSŤOU

O AUTOROVI

Peter Takáč, slovenský levicový filozof, publicista a prekladateľ. Zabýva sa problematikou ideológie, mj. např. Slavojem Žižekem. Publikoval ve "Středoevropském magazínu pro kulturu a politiku" *Political Critique* (anglická mutace polské *Krytyky politycznej*) nebo ve slovenském *Novém slovu*. V současnosti píše pro deník *Pravda* a pro kulturně-společenský blog *Pole*. Spoluorganizuje přednášky a diskuse na sociální a ekologická témata s názvem: *Debaty o (ľudskej) spoločnosti*.

V máji ubehlo 200 rokov od narodenia Karla Marxa a minulý rok 100 rokov od ruskej revolúcie. Aj keď médiá hlavného prúdu referovali o týchto výročiach s nevôľou a nechceli si ich výrazne pripomínať, v rovine predstáv, tzv. fantazijnej roviny, sa zdá, že mainstream nerobí nič iné, iba sa znova a znova vracia k hodnotám a odkazu predchádzajúceho politického systému. Toto neustále opakovanie toho istého má podobu obsesie – akéhosi rituálu majúceho zabrániť jeho návratu. Svojským spôsobom vyťahovania príhod z minulosti reálneho socializmu odpovedá na ľudovú kritiku súčasných pomerov, ako aj požiadavku chýbajúcej solidarity a zároveň vytvára hranicu, ktorá od nej má udržať dostatočný odstup.

ANALÝZA PRÍPADU OBSESÍVNEJ NEURÓZY

Tieto postoje pripomínajú Freudovu analýzu prípadu „Krysiho muža“ (nem. Rattenmann), pacienta, ktorého vlastné meno bolo Ernst Lanzer (Freud totiž zachovával anonymitu svojich pacientov). Jeho rozprávanie sa točilo okolo snahy vrátiť peniaze nadporučíkovi, ktorý zaňho v dobe, keď ešte slúžil na vojne, prevzal objednanú zásielku. Na nutnosť splatiť dlh nadporučíkovi A, ktorý pracuje na pošte, ho upozornil istý kapitán. Zásielku však do rúk obdržal nadporučík B, ktorý prebral povinnosti za predchádzajúceho nadporučíka. Napriek tomu, že to Krysi muž vedel, nebral to do úvahy, a naďalej cítil potrebu vrátiť peniaze nadporučíkovi A. Rezonovala v ňom totiž kapitánova pripomienka, ktorú cítil potrebu naplniť. Vymyslel si preto vlastnú stratégiu zvláštnych a komplikovaných spôsobov ako reálne splatiť dlh skutočnému veriteľovi a súčasne uspokojiť vlastné vnútorné nutkanie. Napriek informácii, že nadporučík A na pošte nevideli, dokonca aj jeho osobnému potvrdeniu, že za zásielku nezaplatil, trval muž sa svojom presvedčení a rozhodol sa vziať oboch na poštu. Nadporučík A tam odovzdal peniaze poštovej úradníčke, ktorá ich dala nadporučíkovi B preto, aby ich mohol následne vyplatiť nadporučíkovi A. Týmto zložitým spôsobom mohol Krysi muž splniť sľub, čo dal kapitánovi.

Táto neschopnosť splatiť dlh nadobudla podobu individuálneho mýtu. Jacques Lacan, pri komentári tejto Freudovej kazuistiky, nadviazal na známe Lévi-Straussovo vnímanie mýtu, podľa ktorého sa namiesto poskytnutia nového, funkčného riešenia presúva problém na iný terén. Ako to opisuje Lacan: „Všetko prebieha tak, akoby sa slepé uličky prítomné v pôvodnej situácii presunuli na iný bod v mýtckej sieti, akoby sa to, čo nebolo vyriešené tu, objavilo inde.“ Krysi muž z Freudovej analýzy koná tak, akoby preňho namiesto konfrontovania sa s reálnou situáciou bolo dôležitejšie splnenie predstavy, ktorú si spája so splatením dlhu. Túto predstavu, mimochodom, prebral z príhody svojho otca: Keď bol jeho otec svojho času ešte v hodnosti poddôstojníka, dostal na starosti menšiu sumu peňazí svojho pluku. Pri istej príležitosti ju však prehral v kartách. Pred vážnymi problémami, ktoré to mohlo spôsobiť, ho zachránil kamarát, ktorý mu peniaze požičal. Po návrate z vojny sa ho otec snažil vyhľadať a peniaze mu vrátiť, no nenašiel ho. Vo svojom spomínaní si Freudov pacient nevedel spomenúť, či ho napokon našiel, no otcov prehrešok z mladosti mu bol natoľko trápny, že ho na nevedomej rovine naplnil nepriateľskými výčitkami voči otcovej povahe.

Navzdory kopicím sa problémom súčasnosti, ako je ekonomická nerovnosť a oligarchizácia politiky ohrozujúce demokraciu, či sociálna situácia miliónov ľudí, sa niektorí naďalej a bez súvislosti zaoberajú niekdajšími krivdami predchádzajúcich generácií. Namiesto boja s narastajúcim fenoménom bezdomovectva, chudoby, a teraz už aj pracujúcej chudoby, pociťujú silné nutkanie bojovať s duchmi minulosti. Ponižujúca materiálna deprivácia nezamestnaných, početných rodín a slobodných matiek, patriacich k najviac biedou ohrozeným skupinám obyvateľstva, ostáva aj v médiách len v úzadí. Pozornosť diskusných relácií, nových koprodukčných filmov a dokumentov sa akosi bezmyšlienkovito zameriava na krivdy a mocenský útlak zašlej doby. Mnohí stále dookola opakujú rovnaké chybné úkony (ako ich nazval Freud) postrádajúce súvislosť so súčasnou dobou, akoby si nechceli priznať alebo si neboli vedomí toho, že príčinou sociálneho úpadku už nemôže byť nedemokratická spoločnosť založená na vláde jednej strany, ale nedostatky samotnej demokratickej spoločnosti západného typu, ktorá ju nahradila. Ani výmena rôznych politických strán pri moci, ba ani možnosť vyjadrovať a zhromažďovať sa verejne k spoločenským témam, nezabezpečili väčšine očakávaný blahobyť, či aspoň pocit zabezpečenia (o čom svedčí napríklad správa OECD o blahobyte z roku 2017).

Predmetom a záujmom psychoanalýzy sú práve takéto falošné spojenia –ako ich nazýva Freud v Štúdiách o hystérii- medzi symptómami a ich skutočným, zahaleným pôvodom, resp. medzi reálnou príčinou problému a mylnými, priamo nesúvisiacimi pokusmi o ich nápravu. K nami uvedenému prípadu obsedantnej alebo nutkavej neurózy, ako jednému z prejavov falošného spojenia, došlo u Krysieho muža preto, lebo jeho otec nebol schopný naplniť symbolickú funkciu, ktorá mu prislúchala. Kvôli svojmu neopatrnému gamblerstvu prišiel o zverenú peniaze, čím stratil tvár u svojho syna. Česť otca síce zachránil jeho priateľ tým, že splatil jeho dlh, v synovi však historika zanechala pocit zahanbenia.

POCIT HANBY

Podobný pocit zahanbenia sprevádza občanov tzv. postkomunistických štátov. Keďže projekt budovania socializmu na Východe zlyhal, neuskutočnená revolúcia na Západe sa stala akousi ich staro-novou budúcnosťou. Bodom, ktorý opustili, aby sa doň neskôr vrátili. Ako dopĺňa slovenský filozof Rastko Močnik, „Obidve oblasti si akosi vymenili svoje miesta. ... Západ akoby sa nachádzal v bode, na ktorom sa už nachádzali národy Východu predtým, než v osemdesiatych rokoch povstali.“ Z tohto pohľadu sa revolúcie východoeurópskych krajín z konca osemdesiatych rokov javia tak, akoby iba dobiehali Západ. Jürgen Habermas im z toho dôvodu dal prívlastok dobiehajúcich revolúcií, keďže im bola upretá všetka historická originalita. Zo sebedomých aktérov demokratickej revolúcie sa z noci na ráno stali nesvojprávne deti, ktoré sa potrebujú demokracii učiť. „Ešte včera udeľovali celému svetu historickú lekciu o odvahe, politickej autonómii a historickej zrelosti, a napriek tomu dnes musia pred svojimi samozvanými vychovávateľmi osvedčovať svoju spôsobilosť ako ich zdisciplinovaní zverenci. Ešte včera boli spásnymi protilekmi na neduhy smrteľne chorých spoločností, aby dnes už sami ochorievali detskými neduhmi, ktorými si najprv musia prejsť, aby boli vôbec schopní života...“ píše Boris Buden.

Odpoveď po ďalšom smerovaní spoločnosti, prišla bezprostredne po revolúcii zo Západu, ktorý dal k dispozícii vlastné definitívne riešenie hádanky dejín. Depolitizovaná ekonómia, technokratické riadenie a kultúrna tolerancia mali byť tým, na čo aktéri revolúcie čakali. Zo socialistickej normalizácie, ktorej budúcim cieľom bolo zavŕšenie dejín sa mala stať normalizácia bez utópií a dejín. Západné publikum sa kochalo pádom železnej opony, pretože v ňom chcelo zahliadnuť potvrdenie vlastnej servility voči stávajúcim pomerom, a zahnať zlý pocit z vlastnej nečinnosti. Toto náhle prevrátenie historických procesov, kedy sa budovanie socializmu zvrátilo v nastolenie kapitalizmu, vytvorilo v ľuďoch vedomie zaostalosti a oneskorenosti za Západom. Z rozširovania spravodlivosti a naplňania sna o rovnosť všetkých ľudí sa stal chyba, ktorú bolo potrebné rýchlo napraviť. Keď začali Spojené štáty a Veľká Británia v 80. rokoch rozbiehať neoliberálnu politiku, ktorej cieľom bolo nechať trh robiť dôležité spoločenské a politické rozhodnutia a zredukovať úlohu štátu v ekonomike, Východ potreboval naskočiť. Ekonomovia poučení novými západnými trendmi sa rozhodli pre terapiu šokom a pristúpili k divokej privatizácii, ktorá rozbila štátne vlastníctvo na kusy. Ľudia boli poučení o tom, že ak mali v socializme všetci všetko vlastniť, prakticky nemal nikto nič. Preto bola navrhnutá alternatíva, že ak už nikto nič nemá, mali by mať všetko aspoň niektorí a strategické podniky boli predané do rúk súkromníkov. Spolu so zavedením rovnej dane sa tak z bývalých socialistických republík stali najusilovnejší žiačikovia neoliberalizmu.

Jedným z najznámejších príkladov obsedantného neurotika v dejinách je Shakespearov Hamlet. Aj v tejto hre sa nasledovníkom trónu po mŕtvom kráľovi nestáva syn Hamlet, ale prizerajúci sa Fortinbras, korunný princ susedného kráľovstva. Takto je dedičstvo, na ktoré mal nadviazať nasledovník z toho istého rodu, ukradnuté niekým celkom iným. Tak ako v rozprávaní Krysieho muža zachránil povest' jeho otca kamarát, ktorý na seba prevzal jeho dlh, odkaz stroskotaného historického marxizmu, prevažujúceho v 1/3 sveta, si uzurpovala neoliberalná pravica. V prípade ľavice môžeme v súvislosti so strateným odkazom komunizmu hovoriť o trúchlení. Avšak to, za čím súčasná ľavica, tak ako Hamlet, trúchli, nie je smrť predka alebo idey. Ich trúchlenie sa týka skôr skutočnosti, že sa nestali nositeľmi jeho odkazu. Namiesto vytvorenia novej, konzistentnej teórie sa ľavica obmedzila na minimálny program údržby či skôr záchrany sociálneho štátu, prípadne kozmetické úpravy, ktoré by aspoň trochu zmiernili drastický dopad kapitalistickej globalizácie. (napr. požiadavka všeobecného základného príjmu.) Ambicióznejší plán prekonania kapitalizmu sa však stratil za končiacim horizontom dejín.

Jacques Derrida vymenil marxizmus za akúsi dekonštruovanú verziu Marxa, teda za víziu neustále prichádzajúcej spravodlivosti. Namiesto inšpirovania sa ideou komunizmu sa jeho politický program obmedzil na vyratúvanie zvyšných páľčivých problémov, ktorým dnes čelíme (nezamestnanosť, utečenci, ekonomické vojny, jadrové zbrane, medzinárodné zmluvy...). Tým dal fakticky za pravdu známej Fukuyamovej téze o konci dejín, takže jediné, čo nám ostáva je nejako sa popasovať s týmito ťaživými problémami v najlepšom z možných svetov.

OSPRAVEDLNENIE ZLA

Liberálna demokracia má dnes podobu sekulárnej teodícey. Tak ako Leibnizovmu Bohu sa jej pripisujú pozitívne vnímané a žiadúce vlastnosti ako sloboda vyjadrovania, individuálne práva a politický pluralizmus. Z toho následne vyplýva, že zlo, s ktorým sa počas jej vládnutia potýkame, s ňou nemá nič spoločné a ide len o púhy pozostatok obdobia totalitarizmu.

Vo svojej slávnej knihe o pôvode totalitarizmov Hannah Arendtová tvrdí, že totalitarizmy: „dávajú prísľub objasnenia všetkých historických udalostí, totálny výklad minulosti, totálne poznanie prítomnosti a spoľahlivú predpoveď budúcnosti. (...) Touto schopnosťou sa ideologický spôsob myslenia stáva nezávislým na všetkej skúsenosti, pretože z tej sa nemôže ničomu novému naučiť, hoci by trebárs šlo o niečo, čo sa práve udialo.“ Totalitárne ideológie podľa nej fungujú ako určitá prizma, cez ktorú je nazerané na realitu, predurčujúca ako správne vnímať jednotlivé dejinné udalosti. Z Arendtovej tézy ale nie je jasné, ako odlíšiť takýto ideologický prístup, ktorý chce na základe opisu spoločenských procesov usporiadať spoločnosť, od vedeckého prístupu, kde by sa z ideí nevyvodzovali žiadne sociálne závery. Neodvolávajú sa napokon všetky ideológie na nejakú vedu, z ktorej robia oporu svojho presvedčenia? Kým pri nacizme to bola biológia, v stalinizme história, pre liberalizmus je touto vedou ekonómia, ktorej majú byť podriadené ostatné vedy. Depolitizovaná ekonómia riadená výlučne okruhom zasvätených odborníkov, predstavuje konečný cieľ usporiadania spoločnosti. Je modelom pre ostatné sféry, ktorých každodenným úsilím má byť efektívnosť, znižovanie nákladov práce a generovanie zisku. A to bez ohľadu na to, či ide o oblasť poskytovania zdravotnej starostlivosti, kultúrne a mediálne inštitúcie, chránené národné parky a zeleň, vedecké ústavy, či materskú dovolenku. Odporovanie týmto „vedeckým“ záverom sa považuje za nezainteresovaný prejav iracionality, ktorý nerozumie najhlbšej podstate vecí, doslova za prečin proti prírode.

Neplní takúto kvázi-vedeckú funkciu aj zaužívaný pojem totalitarizmu? Nestal sa časom z pojmu totalitarizmu dialekticky totalitarizmus pojmu, delegitimizujúci akúkoľvek vážnejšiu spoločenskú kritiku? Podľa Slavoj Žižeka, tak ako sa na zahnanie kritikov koncom 60. rokov v Nemecku používal tzv. Berufsverbot (zákaz prijatia do zamestnania v akejkoľvek štátnej inštitúcii), slúži dnes varovanie pred „totalitárnou“ hrozbou ako určitý Denkverbot (zákaz myslenia). Akonáhle človek prejaví sebamejšiu tendenciu zaoberať sa politickými projektami, ktoré sa skutočne snažia kriticky rozobrať stávajúci poriadok, ozve sa bezprostredná reakcia: „Nech už je taký projekt akokoľvek blahovoľný, nevyhnutne povedie k novému gulagu!“ Z pojmu totalitarizmu sa stáva nový totalitarizmus regulujúci každý aspekt politického a súkromného života, sám ašpirujúci na absolútne poznanie dejín, ktorých víťazom a rozhodcom sa stáva.

Talianský historik Enzo Traverso pripomína históriu pojmu totalitarizmu. Prvýkrát ho na označenie monolitického režimu vytvoreného Mussolinim použili v roku 1920 talianski antifašisti. Fašisti ho prevzali a vyhlásili, že ich cieľom je vytvoriť „totalitárny štát“. Tým pádom sa mu prisudzoval pozitívny i negatívny význam. Konceptia totalitarizmu sa kodifikovala v roku 1939, po nacisticko-sovietskom pakte o neútočení, ktorý prezentoval Hitlera a Stalina ako dvojčatá. Zlatým vekom bol začiatok studenej vojny, kedy sa používal ako nástroj na odsudzovanie ZSSR ako nepriateľa slobodného sveta. Od tej chvíle plnil totalitarizmus apologetickú funkciu a imunizoval Západ voči akejkoľvek kritike. Počas studenej vojny sa všetci kritici zahraničnej politiky Spojených štátov automaticky stávali komplicmi „totalitárneho nepriateľa“. Na krátku chvíľu, za mcarthyizmu, sa anti-totalitarizmus takmer zmenil na totalitárnu ideológiu. Kvôli silnej kritike zo strany akademickej obce, ktorá neakceptovala podriaďovanie sa takýmto ideologickým imperatívom sa tento koncept v 1960-tych a 1970-tych rokoch stále viac odsudzoval. Veľkolepý návrat zažil po 11. septembri, kedy sa aplikoval na islamský fundamentalizmus. Aj keď sa jeho význam výrazne zmenil, naďalej označoval nepriateľov Západu. To nutne implikovalo selektívny pohľad na násilie minulého storočia: pred totalitárnymi zločinmi – genocídami a koncentračnými tábormi – sa násilie Západu automaticky legitimizovalo alebo dokonca redukovalo na dôsledok „vedľajších strát“. Jestvuje teda mnoho významov tohto slova, no verejné používanie tohto konceptu bolo predovšetkým ospravedlňujúce. V krajinách ako Taliansko, Grécko a Francúzsko, kde hrali komunistické strany hegemonickú úlohu v hnutiach odporu, vyvolávala idea totalitarizmu značnú mieru podozrenia. Nebolo ľahké zobrazovať politických aktérov, ktorí bojovali proti fašizmu a nacistickej diktatúre ako „totalitárov“.

DEJINY SPÁSY

Strašiak totalitarizmu dnes funguje ako to, čo sa v lacanovskej psychoanalýze nazýva Pán-signifikant. Jeho úlohou je maskovať protiklady a usporiadať bolestivé signifikanty (v tomto prípade zážitky a skúsenosti) do takého radu, aby sa do vedomia dostal iba znesiteľný a komfortný význam. Tieto, povedzme, „hlavné“ signifikanty sa oddelili od toho, čo označujú (dalo by sa povedať, že stratili svoj vlastný význam), a ich funkcia spočíva v tom usporiadať ostatné signifikanty do takej podoby, ktorá by vyhovovala terajšiemu, nemennému stavu. Celé dejiny komunizmu sa napríklad zredukovali na ich totalitárnu dimenziu, a vytvorili zjednodušenú a prenosnú formu kolektívnej pamäte. Málokto voči nej bude namietat, málokto sa bude rozpačkávať nad súvislosťami. Jednou z hlavných úloh analýzy je odhaliť tieto hlavné signifikanty a do viesť na svetlo tú ich časť, ktorá ostala ukrytá v nevedomí, a bola vytesnená z pamäte.

Popri oficiálnej, už zdiskreditovanej monumentálnej histórii komunizmu, tu je odlišný, komplexnejší historický naratív, vytvorený októbrovou revolúciou, do ktorého boli vpísané mnohé iné epochálne udalosti, od španielskej občianskej vojny ku kubánskej revolúcii a máju '68. Dialektika, v ktorej sa -parafrázujúc motto Rosy Luxemburgovej- socializmus striedal s barbarstvom, sa zastavila. Namiesto uvoľnenia nových revolučných energií sa zdalo, že štátny socializmus vyčerpal historickú trajektóriu socializmu samotného.

Pripomínanie si reálneho socializmu nemusí nutne znamenať nostalgiu za ním, alebo inými stroskotanými formami stalinizmu. Skôr ako režim či ideológia môže byť tým strateným objektom boj za emancipáciu ako historická skúsenosť, ktorá si žiada spomínanie a pozornosť navzdory jej krehkému, pochybnému a prchavému trvaniu. Melanchólia, na rozdiel od smútku, v tomto zmysle znamená pamäť a povedomie možností minulosti: vernosť emancipačným príslubom revolúcie, nie jej konzekvenciám. Žižek na margo tohto rozdielu poznamenáva, že melanchólia znamená identifikáciu s chýbaním, skôr ako so stratou, v tomto prípade identifikáciu s komunizmom ako bol vysnívaný a očakávaný, nie ako bol realizovaný vo forme štátneho socializmu. Takáto vernosť je jadrom akejkolvek možnosti prepracovať minulosť a nadviazať na ňu.

Jean Améry a Primo Levi, ktorí prežili vyhladzovacie nacistické koncentračné tábory, následne nezávisle na sebe opísali zaujímavý fenomén, ktorý sa v nich objavil. Všimli si, že to, čo pomáhalo veriacim a politickým aktivistom (svedkom Jehovovým, praktikujúcim katolíkom, ortodoxným Židom, či militantným marxistom) prežiť násilie vykonávané ich utlačovateľmi a vzdorovať procesu dehumanizácie lepšie ako ich nenáboženským a nepolitickým, hoci vzdelaným, druhom, bola schopnosť čerpať silu z utopickej budúcnosti. Ako písal Améry, „prekročili samých seba a projektovali sa do budúcnosti. Neboli žiadnymi monádami bez okien; stáli tam otvorení, doširoka otvorení svetú, ktorý nebol svetom Auschwitzu.“ Zdá sa, že v porážke je ukrytý tajomný proces premeny, prepájajúci prežitok katastrofálnej skúsenosti (útlak, poníženie, prenasledovanie, exil) s utopickým očakávaním a perspektívou spásy. Takáto viera už ale nemá nadprirodzený alebo trans-historický charakter. Jej zárukou nie je žiadna vyššia sila, či nemenné zákony. Je trans-individuálna, teda závisí výlučne od jej participantov a toho, k čomu sa podujmú, čo sú schopní spoločne vytvoriť. Nič viac a nič menej.